

Streszczenie

Sztuka naskalna jako „ślad pamięciowy” społeczności paleolitycznych

Celem niniejszej dysertacji była próba zdefiniowania i zrozumienia sztuki okresu paleolitu w kategoriach społecznych, głównie pamięciowych. Wiąże się z tym proponowana w pracy analiza odwołująca się do „śladów pamięciowych” ujmowanych jako powiązanych z terminami engram i egzogram (jednostki związane z pamięcią, z jej utrwalaniem). Przejawy sztuki traktowane są jako swoisty klucz do zrozumienia paleolitu w kategoriach społecznych i kulturowych. Dlatego praca odwołuje się do procedur kognitywnych stosowanych w rozważaniach naukowych, a w odniesieniu do okresu paleolitu do dwóch hipotez z nimi związanych: hipotezy mózgu społecznego oraz hipotezy dotyczącej sposobów przechowywania pamięci zbiorowej w społecznościach archaicznych.

Praca odwołuje się do metodologii badań archeologicznych, nauk społecznych oraz częściowo przyrodniczych. W związku z tym przyjęte zostały dwie hipotezy:

- 1) o istnieniu związku między sztuką a pamięcią;
- 2) koncepcja mózgu społecznego.

Obie hipotezy, które w założeniu powinny się uzupełnić, stanowią element zastosowania metody naukowej. Argumenty na rzecz tych hipotez poszukiwane są w najnowszych badaniach na temat etapów antropogenezy, ale przede wszystkim w ewolucji i zmianach życia społecznego, którego stopniowy wzrost złożoności wpłynął na wykształcenie się nowych lub rozwój już istniejących zdolności umysłowych, poznawczych człowieka. Praca zbudowana jest wokół kategorii pamięci, zwłaszcza engramu pamięciowego, utrwalonego w obrazie. Umożliwia to określenie roli, jaką w tym zakresie mogła pełnić paleolityczna sztuka naskalna dla ówczesnych społeczności.

Zakres terytorialny niniejszej pracy koncentruje się na obszarze Francji i Hiszpanii - terenie występowania tzw. sztuki franko-kantabryjskiej oraz stanowiskach, na których odkryto tzw. sztukę mobilną. Główną oś rozważań stanowią jaskinie z paleolityczną sztuką naskalną, występujące na wyżej wymienionym obszarze Europy. Wybrane przykłady zarówno sztuki mobilnej, jak i naskalnej przypadają na okres egzystencji od gatunku *Homo erectus* do *Homo sapiens sapiens*, które mieszczą się w przedziale czasowym od ok. 540 000 do 10 000 BP, ze szczególnym uwzględnieniem przejawów sztuki przypisywanych autorstwu *Homo sapiens neanderthalensis* oraz *Homo sapiens sapiens*.

Główne założenie pracy stanowi teza, że sztuka okresu paleolitu jako materialny wytwór kultury, odzwierciedlała modele poznawcze i struktury myślowe ówczesnych społeczności zbieracko-łowieckich. Ważny element pracy stanowi przede wszystkim hipoteza mózgu społecznego Robina Dunbara. Przeprowadzona analiza paleolitycznej sztuki naskalnej z wybranych jaskiń franko-kantabryjskich wskazuje na jej rolę w kształtowaniu pamięci zbiorowej oraz jej transmisji międzypokoleniowej w obrębie danej grupy społecznej. W okresie paleolitu, w społecznościach niepiśmiennych, sztuka (malowidła, ryty, rzeźby, znaki/symbole) pełniła funkcję „kotwic” pamięciowych, które umożliwiały jednostkom, jak i całym grupom społecznym odnajdywanie się w otaczającej rzeczywistości. Koncepcja „śladu pamięciowego” (dosłownego i treściowego) daje możliwość nowej interpretacji sztuki naskalnej - podkreśla rolę czynników społeczno-kulturowych w rozwoju zdolności poznawczych/kognitywnych *Homo sapiens sapiens*.

Rozdział I stanowi wprowadzenie do tematu antropogenezy i fundament dalszych rozważań na temat sztuki paleolitycznej oraz rozwoju zdolności poznawczych, przede wszystkim myślenia abstrakcyjnego. Omówione zostały najważniejsze etapy ewolucji homininów oraz przedstawiciele rodzaju *Homo*: *habilis*, *erectus*, *antecessor*, *heidelbergensis*. Ta część pracy stanowi punkt wyjścia do dalszych rozważań dotyczących sztuki naskalnej, której zaczątki i rozwój tkwiły w biologiczno-poznawczej historii człowieka, ściśle powiązanej z kształtowaniem się kultury.

Rozdział II poświęcony jest zarówno identyfikacji, jak i interpretacji zmian jakościowych w myśleniu homininów, które ukazane zostały poprzez przywołanie wybranych przykładów ozdób i sztuki mobilnej. Jego celem jest podkreślenie, że rozwój zdolności do abstrakcyjnego myślenia ma swoje odzwierciedlenie w artefaktach. Szczególna uwaga została skierowana ku sztuce mobilnej, która interpretowana jest jako wyraz stopniowego rozwoju zdolności do

myślenia symbolicznego, które pozwalało formułować hipotezy na temat przeszłości, a także myślenia abstrakcyjnego, pozwalającego na eksperymentowanie z formą, kolorem, techniką wykonywania sztuki.

Rozdział III omawia życie społeczno-kulturowe *Homo sapiens neanderthalensis*. Scharakteryzowany został sam gatunek - pod względem budowy ciała, różnic względem *Homo sapiens sapiens*, jak i zdolności do tworzenia sztuki oraz narzędzi krzemiennych. Przedstawia także istniejące w dyskursie naukowym złożone przyczyny wyginięcia *Homo sapiens neanderthalensis*. Podkreślono, że zanik ten miał charakter globalny, a dane archeologiczne i genetyczne wskazują, że proces ten był stosunkowo krótki i miał miejsce w tym samym czasie w różnych regionach Europy i Azji Zachodniej.

Rozdział IV poświęcony jest zmianom poznawczym, jakie miały miejsce wraz z pojawieniem się gatunku *Homo sapiens sapiens*. Omówiono wybrane przykłady sztuki mobilnej, które traktowane są jako materialne „ślady” przełomu kognitywnego oraz scharakteryzowano sam gatunek pod względem społeczno-kulturowym i morfologicznym.

Rozdział V koncentruje się na *Homo sapiens sapiens* i na istocie jego twórczości artystycznej - sztuce naskalnej regionu franko-kantabryjskiego. Opisane zostały wybrane jaskinie zarówno z Francji, jak i Hiszpanii z uwzględnieniem charakterystyki przedstawień, które wykonano w ich wnętrzach. Starano się je ukazać w sposób dynamiczny, a nie tylko statyczny.

Rozdział VI przedstawia metody stosowane w dokumentacji, datowaniu oraz analizie sztuki. W części dotyczącej metod dokumentacji omówiono metodę RTI, modelowanie 3D oraz DStretch. Dalsza część rozdziału skupia się na technikach datowania: zwłaszcza na datowaniu radiowęglowym, czy metodzie uranowo-torowej. W kolejnej części opisano metody analizy obrazów takie jak: analiza kompozycyjna, ikonograficzno-ikonologiczna, treści, semiologiczna, psychologiczna, narracyjna itd.

Rozdział VII stanowi przegląd najistotniejszych zagadnień na temat paleolitycznej sztuki naskalnej. Omówiony został stan badań w kontekście historii odkryć stanowisk jaskiniowych ze sztuką naskalną. Wskazano na najważniejsze techniki, jakie ówczesni ludzie stosowali do tworzenia malowideł oraz rytów naskalnych, a także paletę barw pigmentów, które były wykorzystywane do tworzenia obrazów. Wskazano także na umiejętność posługiwania się symbolami.

Rozdział VIII obejmuje przegląd dotychczasowych interpretacji sztuki naskalnej okresu paleolitu, prezentując różnorodne ujęcia teoretyczne oraz ich wpływ na zrozumienie pełnionych przez nią funkcji i jej potencjalnych znaczeń.

Rozdział IX omawia hipotezę mózgu społecznego Robina Dunbara, która wskazuje, że istnieje zależność między wielkością mózgu (rozmiarem kory nowej) a wielkością grupy społecznej. Zastąpiła ona wcześniejszą koncepcję inteligencji makiawelicznej. Rozdział ten przedstawia główne jej założenia oraz mocne i słabe strony.

Rozdział X omawia budowę ludzkiego mózgu ze szczególnym uwzględnieniem struktur odpowiedzialnych za zapamiętywanie oraz przechowywanie informacji. Ten neurobiologiczny kontekst stanowi podstawę umożliwiającą zrozumienie dalszych analiz pod kątem engramów i egzogramów („śladów pamięciowych”).

Rozdział XI przedstawia „ślady pamięciowe” jako nowy sposób analizy sztuki naskalnej okresu paleolitu, łączący wcześniejsze metody interpretacyjne z koncepcją pamięci kulturowej. Podkreśla interdyscyplinarność tego ujęcia, które integruje dane etnologiczne, archeologiczne z teorią pamięci. Uwzględnione zostały ograniczenia epistemologiczne, które wynikają z braku źródeł pisanych i konieczności oparcia wniosków na analizie podobnych kontekstów etnograficznych oraz samych artefaktów.

Rozdział XII podejmuje próbę analizy paleolitycznej sztuki, przede wszystkim naskalnej, w kontekście „śladu pamięciowego” - materialnego, trwałego nośnika pamięci społecznej. Koncepcja ta wprowadza rozróżnienie na „ślad pamięciowy dosłowny” (fizyczny) i „ślad pamięciowy treści” (symboliczny), co dało możliwość przedstawienia sztuki jako efektu świadomego i społecznego zapisu idei oraz doświadczeń - integralnej części systemu komunikacji i utrwalania zbiorowej pamięci społecznej.

Analiza sztuki ruchomej/mobilnej w kontekście pamięciowym i społecznym wskazuje, że pełniła ona funkcję „nośnika” treści dotyczących tożsamości indywidualnej oraz grupowej. Była ona aktywatorem działań społecznych - działała na poziomie semantycznym, dosłownym i magiczno-rytualnym oraz stanowiła pierwszy etap materializacji „śladów pamięciowych”. Natomiast sztuka naskalna, która stanowi główną oś rozważań niniejszej pracy doktorskiej odgrywała rolę trwałego „nośnika” pamięci zbiorowej. Skalne ściany jaskiń jako jej nierozzerwalny element, organizowały przestrzeń symboliczną i pamięciową. Analiza tejże sztuki wskazuje, że wśród społeczności paleolitycznych istniały zaawansowane zdolności do

abstrakcyjnego i symbolicznego myślenia, budowania zaawansowanych systemów pamięci grupowej, które miały miejsce już u *Homo sapiens neanderthalensis*. Celowość tworzenia przedstawień oraz powtarzalność motywów występujących w malowidłach i rytach naskalnych wskazuje na świadome i z góry zaplanowane wykorzystywanie przestrzeni jaskiń jako medium pamięciowo-komunikacyjnego.

Wnioski wynikające z niniejszej rozprawy skłaniają ku rewizji obecnie funkcjonujących interpretacji i rozumienia sztuki paleolitycznej. Praca proponuje nowe podejście do tego zagadnienia - odejście od ujęcia estetyzującego na rzecz traktowania sztuki naskalnej jako formy zewnętrznego, trwałego zapisu i narzędzia poznawczego, który aktywnie uczestniczył w życiu społeczności paleolitycznych i współtworzył ówczesnie funkcjonujące systemy komunikacji kulturowej.